

Prof. dr hab. Wiesław Musiał
Katedra Ekonomii i Gospodarki Żywnościowej
Wydział Rolniczo-Ekonomiczny
Uniwersytetu Rolniczego w Krakowie

Recenzja

rozprawy doktorskiej mgr Joanny Stefańczyk pt.: „Ekonomiczne skutki prowadzenia działalności rolniczej na terenach cennych przyrodniczo” wykonanej pod kierunkiem dr hab. Barbary Gołębiewskiej prof. SGGW przy współdziałaniu promotora pomocniczego dr Janusza Majewskiego w Instytucie Ekonomii i Finansów Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie.

Istota problemu badawczego

Tereny cenne przyrodniczo z reguły podlegające w świecie zachodu różnym formom ochrony instytucjonalnej stanowią w Polsce ponad 33%. Są one rozlokowane we wszystkich regionach kraju, choć ich powierzchnie i udział jest tu znacząco zróżnicowany. Składają się na nie obszary leśne, nieużytki, ale także bardzo ważne z punktu widzenia przyrodniczego, społecznego i gospodarczego użytki rolne, w strukturze których dominują użytki zielone i grunty orne. Wyodrębnienie formalno-prawne obszarów chronionych stworzyło zarówno dla państwa (czy władz samorządowych), ale także dla właścicieli, czy użytkowników ziemi, zwłaszcza gruntów rolno-leśnych nową sytuację prawną odnoszącą się m.in. do problematyki regulacji uprawnień dla zainteresowanych stron. Państwa inspirowane głównie nowymi uwarunkowaniami cywilizacyjnymi i kulturowymi narzucają różnym interesariuszom nowe wymogi i ograniczenia ekologiczne, ale także z reguły przyznają określone dodatkowe uprawnienia czy przywileje. Z kolei mieszkańcy, przedsiębiorcy, w tym rolnicy zamieszkujący obszary chronione z reguły wskazują na różnorodne ograniczenia i dodatkowe wymogi jakie muszą spełniać. Wynikają one z zobowiązań formalnych dotyczących nie tylko ochrony środowiska, ale także ochrony przyrody. Problem ten, raczej niezbyt często rozpatrywany w badaniach naukowych odnoszących się do ekonomii rolnictwa i gospodarstw rolnych został podjęty w ocenianej rozprawie doktorskiej. Jest on istotny poznawczo, ważny z punktu widzenia gospodarczego i przyrodniczego oraz wydaje się mieć charakter rozwojowy z racji wzrastającego na obszarze Unii Europejskiej znaczenia kwestii środowiskowych, w tym *stricte* ekologicznych odnoszących się do rolnictwa, a stąd i gospodarstw rolnych.

Formalna ocena pracy

Przedłożone do recenzji opracowanie liczy łącznie 235 stron numerowanych. Struktura formalna pracy jest typowa dla rozpraw doktorskich o profilu ekonomicznym. Opracowanie składa się z sześciu numerowanych rozdziałów, rekapitulacji w formie „podsumowania i wniosków”, bibliografii oraz spisu tabel i rysunków. W rozdziale pierwszym zatytułowanym „Zagadnienia wstępne” zawarte jest uzasadnienie wyboru tematu (czy problemu badawczego). Mieści się w nim również całość opisu metodycznych kwestii dotyczących prowadzonych badań. Kolejne trzy rozdziały mają charakter przeglądowny. Podjęto w nich różne istotne i zasadne dla prowadzonych rozważań i analiz problemy odnoszące się do ochrony środowiska w Polsce i na świecie. Następnie rozpatrywano teoretyczne aspekty dotyczące miejsca, roli i postrzegania zasobów naturalnych w gospodarce, w tym w ekonomii. W rozdziale 3. analizowano i przedyskutowano problematykę wpływu działalności rolniczej na środowisko, w tym m.in. na bioróżnorodność i zmiany w krajobrazie, ale również możliwe obciążenia wynikające z wytwarzania odpadów i odorów oraz z zagrożeń dla wód, gleb i powietrza. W kolejnym rozdziale rozpatrywano problem gospodarowania w rolnictwie położonym na obszarach chronionych w aspekcie ograniczeń, ale i szans oraz procesów dostosowawczych, w tym stosowanych rozwiązań w sferze instytucjonalnej.

Dwa kolejne rozdziały 5 i 6 zajmujące łącznie ok. 75 stron, stanowią merytoryczną analizę zebranego przez Autorkę materiału faktycznego. Zastosowano tu podział na podrozdziały obejmujące charakterystykę zasobów i kolejne, stanowiące analizę organizacji badanych gospodarstw. W następnym (i ostatnim) rozdziale przedstawiono wieloaspektową ocenę produkcyjno-ekonomiczną gospodarstw.

Rekapitulacja pracy jest dość obszerna. Składają się na nią trzy strony podsumowania oraz bardzo liczne (15 pozycji) wnioski odnoszące się częściowo do prowadzących analiz ogólnych i ocen instytucjonalnych (w tym WPR), a w zdecydowanej przewadze do określonych w metodyce celów i hipotez badawczych. Bibliografia wskazana w pracy jest wystarczająco liczna i właściwie dobrana składa się na nią *stricte* literatura przedmiotu badań 351 pozycji, w tym 107 obcojęzycznych. Oddzielnie zestawiono akty prawne do których odnoszono się w rozprawie oraz źródła internetowe, z których także korzystano w redagowaniu pracy.

Metodyczna ocena pracy

Rozdział metodyczny w pracy doktorskiej, podobnie jak w innych zaawansowanych metodycznie pracach naukowych ma kluczowe znaczenie w ocenie rozprawy oraz przygotowania naukowego Kandydatki ubiegającej się o stopień doktora. Jego adekwatność

naukowa, poprawność i trafność doboru zastosowanych metod, a szczególnie stawiane hipotezy badawcze, sposób ich falsyfikacji stanowi niejako warunek wyjściowy uznania badań za naukowe, tworzące obiektywny obraz i prawdziwe oceny badanych stanów, procesów czy zjawisk. Także świadczy on o przygotowaniu naukowym Kandydatki w zakresie umiejętności i opanowania metodyki badań naukowych, adekwatnych dla danej dyscypliny nauki.

Wychodząc z tych założeń stwierdzam, że w części metodycznej podjęto, rozwinięto oraz opisano wszystkie wymagane formalnie składowe rozprawy odnoszące się do istoty badań, tj. cel badań, zakres badawczy i hipotezy. Wskazano również (w sposób jednoznaczny) źródła pozyskiwania materiałów faktualnych. Rozwinięto także i uszczegółowiono metody zastosowane do operacjonalizacji i weryfikacji statystycznej służącej obiektywizacji badań.

Odnosząc się bardziej szczegółowo do powyżej podjętych kwestii i mając na uwadze różne szkoły przygotowania i redagowania metodycznych części rozpraw doktorskich stwierdzam, że uzasadnienie wyboru tematu (problemu) badawczego jest jasne i przekonujące. Cel badań określono w sposób jednoznaczny i sprowadza się on do „oceny skutków prowadzenia działalności rolniczej na terenach cennych przyrodniczo”. Tu można by polemizować, czy słowo „skutków” nie można by zamienić słowem „efektów”, ewentualnie „następstw”. Cele szczegółowe zastąpiono licznymi szczegółowymi zadaniami. Zostały one sformułowane poprawnie zarówno merytorycznie, jak również językowo. W zadaniu 4 (s. 10) proponuje dodać słowo „spektrum” tj. „zbadanie spektrum – możliwości podejmowania ... działań dostosowawczych...”. Wyrażam również opinię, że zadania te są bardzo liczne (10) i część z nich mogłaby być potraktowana łącznie. Hipotezy badawcze są zwykle w pracach doktorskich przedmiotem polemiki na różnych etapach przygotowania rozprawy. Wskazane przez Kandydatkę trzy hipotezy można uznać za właściwe, możliwe do weryfikacji poprzez zaproponowane (w dalszej części metodycznej) analizy i syntezy. Zwracam jednak uwagę na zapis w hipotezie pierwszej, w której założono, że wyższy udział obszarów Natura 2000 w powierzchni gospodarstwa powoduje obniżenie poziomu intensywności produkcji. Zastosowano tu zarówno skrót myślowy, jak też i można tak nazwać wybieg semantyczny. Po pierwsze, to o poziomie intensywności produkcji czy (intensywności i nakładczej) w pierwszej kolejności decyduje rolnik, a nie sama klasyfikacja formalna czy przynależność pól do danej formy ochrony przyrody. Stąd zapis „powoduje” można by zastąpić ostrożniejszym sformułowaniem „wiąże się”. Dostępne materiały źródłowe i spektrum zawartych w nich danych zapewne nie pozwalały na wyodrębnienie wielu ważnych zmiennych czy charakterystyk, które pozwoliłyby na wyjaśnienie genezy takiego stanu. Otóż obszary Natura 2000 odniesione do użytków rolnych, to w przewadze (lub w dużym stopniu) tereny bardzo

cenne przyrodniczo ale mniej przydatne rolniczo, zwłaszcza do prowadzenia intensywnej produkcji. Składają się na nie m.in. mniej cenne użytki zielone (zbyt wilgotne, zbyt suche), grunty zabagnione, kserotermie, stoki, tereny zalewowe itp. (choć nie tylko takie). Stąd też, gdy rolnik użytkuje np. 50% obszarów Natura 2000 stanowiących tzw. łąkę świeżą lub tereny łąkowe czajek (łąki jednokośne), to wówczas poziom intensywności produkcji niejako naturalnie jest niski. Także grunty orne położone na obszarach Natura 2000 z reguły obciążone są licznymi wadami ocenianymi z punktu widzenia produkcyjnego np. niską klasą bonitacji (są to także obszary ONW itp.), ale również różnymi zaletami czy atutami ekologicznymi. Pozostałe dwie hipotezy 2 i 3 są jasne, możliwe do falsyfikacji i sformułowane prawidłowo. Zasadnicze materiały źródłowe z których korzystała Kandydatka przygotowując rozprawę stanowią dane opisujące gospodarstwa prowadzące rachunkowość w systemie FADN. Pozyskiwane wg. tej metodyki dane zapewne należą do najbardziej wiarygodnych, dopracowanych metodycznie zarówno na etapie ich pozyskiwania jak też i opracowania i analizy. Są jednak obciążone również wadami, w tym brakiem możliwości prowadzenia analiz jednostkowych (dla pojedynczych gospodarstw) czy też pominięciem części gospodarstw bardzo małych. Ponadto Kandydatka korzystała również z innych danych źródłowych o charakterze wtórnym, w tym gromadzonych przez IERiGŻ PiB, ARiMR, Europejską Agencję Środowiskową, GUS i Eurostat, MRiRW oraz z danych pozyskanych z Biebrzańskiego Parku Narodowego. Także źródłem ważnych dla meritum rozprawy danych i wiedzy naukowej do analiz o charakterze przeglądowym była bardzo liczna krajowa i zagraniczna literatura przedmiotu. Do badań finalnych przyjęto ogółem 5576 gospodarstw tj. wszystkie dostępne i zweryfikowane gospodarstwa prowadzące nieprzerwalnie rachunkowość wg. systemu FADN w Polsce w latach 2015-2019. Z gospodarstw tych 556 (ok. 10%) posiadało grunty objęte siecią Natura 2000 (odrzucono 247 gospodarstw ze względu na niekompletność czy wadliwość danych). Zasadniczy podział materiału faktualnego na grupy analityczne oparto o zmienną „wielkość udziału obszarów Natura 2000 w ogólnej powierzchni badanych gospodarstw”. Być może lepszym rozwiązaniem było by odniesienie tego udziału obszarów naturalnych do powierzchni użytków rolnych. Czy jednak było to możliwe do zrealizowania na dostępnej bazie danych?. Stąd tą zmienną przyjętą do zasadniczego grupowania danych i ich analiz uznaje za zasadną. Podobnie jak przyjęcie zasad optymalnej porównywalności zastosowanej do podziału gospodarstw na cztery grupy analityczne, zwykle odnoszone do grupy kontrolnej tj. gospodarstw spoza obszarów objętych siecią Natura 2000.

Statystyczna analizę danych prowadzono poprzez metodyczne stosowanie kolejnych weryfikatorów i algorytmów. Było to zbadanie normalności rozkładu (stwierdzono brak normalności rozkładu obserwacji). Stąd dobrano metodę analizy zmiennych poprzez test nieparametryczny Manna-Whitneya (będący alternatywą tekstu t-Studenta). Zależności pomiędzy zmiennymi o charakterze ilościowym weryfikowano analizą korelacji Spearmana (adekwatna przy braku rozkładu normalnego próby). Wykonano również wielowymiarową analizę regresji odniesioną do wybranych kategorii ekonomicznych opisujących badane gospodarstwa (zastosowano analizę krokową). Kolejną metodą analizy i weryfikacji statystycznej była analiza wariancji (Fischera). Przeprowadzone analizy statystyczne pozwoliły na weryfikację i uszczegółowienie wcześniejszych analiz tabelarycznych, i co jest bardzo istotne weryfikacje hipotez badawczych.

Konkludując stwierdzam, że założenia metodyczne pracy oraz zastosowane klasyfikacje i grupowanie danych, a także zastosowane weryfikatory statystyczne nadały pracy charakter naukowy. Dobór metod badawczych uznaję za właściwy i trafny, a ich przedstawienie za jasne i wiarygodne.

Merytoryczna ocena pracy

Tą część recenzji przedstawiam w sposób nieco odbiegający od powszechnie stosowanego przeglądu kolejnych rozdziałów i zawartych w nich treści. Zwracam tu uwagę na te aspekty opisu i rozważań, które uznaję za oryginalne i bardzo cenne poznawczo oraz wartościowe naukowo, jak również na kwestie polemiczne i krytyczne.

W przeglądzie literatury Autorka prezentuje ocenę środowiska z punktu widzenia antropocentrycznego, co jest normalne i typowe dla ekonomistów, w tym zajmujących się środowiskiem, ale nie dla (części) ekologów. Choć tytuł rozdziału 2. uznaję za niezbyt trafny, to jednak zawarte w nim treści analizy, oceny i polemiki za dobre, konsekwentne i spójne. Interesujące są również rozważania Kandydatki, tj. osoby niezajmującej się biologią, czy ekologią a ekonomistki dotyczące bioróżnorodności, w tym cenne zestawienie (i analiza) jej definiowania w literaturze światowej. W pracy zawarto również dużo odwołań bezpośrednio odnoszących się do cytowanych adekwatnych tematycznie analiz aktów prawnych, w tym również dyrektyw i rozporządzeń Unii Europejskiej. Pojawiają się tu także cenne odniesienia dotyczące ochrony środowiska, które jednak są dość luźno związane z głównym problemem badawczym, np. dotyczące odpadów rolniczych i odorów. Jest to jednak wybór i dzieło Autorki. Rozdział 4.2 „Inwestycje prośrodowiskowe i ich finansowanie” niezbyt trafnie syntetyzuje

zawarte w nim treści. Stanowi on również ważną dla badań analizę wsparcia prośrodowiskowego oferowanego rolnikom w ramach I i II filaru WPR.

W rozdziale analitycznym 5. wprowadzono głównie tabelaryczne analizy zebranych materiałów faktualnych podzielonych na grupy analityczne oparte o udział obszarów naturalnych i także (w tab. 5.1) typy rolnicze. Dość odległe miejsce w tej analizie zajmują także charakterystyki takie jak powierzchnie i struktura zasiewów oraz pogłowie zwierząt gospodarskich. Poprzedzają je oceny wartości środków trwałych i obrotowych, a charakterystyki zasobów ziemi, tj. struktury użytków i kolejno zasiewów są w tekście oddalone, co utrudnia ocenę organizacji gospodarstw. Główna część pogłębionych analiz, w tym statystycznych zawarta jest w ostatnim rozdziale (6.). Jego układ i struktura jest spójna, a rozważania logiczne i zrozumiałe. Zastosowano tu również liczne uszczegóławiające analizy dotyczące ponoszonych przez gospodarstwa nakładów materiałowych, zużycia wewnętrznego i struktury wartości produkcji. Z tabeli 6.4 wynika, że w badanych gospodarstwach, ujmowanych łącznie relatywnie duży udział stanowi produkcja ogrodnicza opisywana jako „warzywa i kwiaty” oraz „owoce”. Udział ten wynosi nawet ponad 20% wartości produkcji dla warzyw i kwiatów w grupie (do 25% udziału obszarów naturalnych). Stąd można domniemywać, że gospodarstwa te, tj. ogrodnicze nieco zakłócają prowadzone analizy, w założeniu adresowane *stricte* na rolnictwo. Uzyskane z analizy wyniki ekonomiczne, w tym w prowadzone w formie analizy dynamicznej uznaje za bardzo cenne i ważne dla całości prowadzonych badań. Badania te uznają za poprawne metodycznie, a dobra prezentacja uzyskanych wyników pozwala na zabudowanie całościowych ocen analizowanych gospodarstw. Również zarówno metody jak i oceny statystyczne zastosowano zasadnie i prawidłowo, a uzyskane wyniki, w tym o charakterze porównawczym, korelacje i regresje oraz analizy wariancji oddają istotę oceny ekonomicznych skutków gospodarowania na terenach rolniczych położonych na obszarach Natura 2000.

Rekapitulacja pracy jest obszerna, w części opisowej, tj. w tekście zwartym odniesiono się głównie do kwestii podnoszonych w rozdziałach przeglądowych, ale także w sposób właściwy (pełny) do hipotez badawczych. Ponadto sformułowano aż 15 wniosków. Odniesiono się w nich ponownie do części rozważań prowadzonych w rozdziałach przeglądowych, ale również do analiz własnych próbując budować konkluzje z nich wynikające i uogólnienia. Treść rekapitulacji, choć poprawna może powinna być bardziej uporządkowana i podzielona na część oryginalną wynikającą z badań i część opisową wynikającą z analizy i syntezy prac o charakterze przeglądowym.

Krytyczna, końcowa ocena rozprawy

Choć praca jest generalnie ujmując skonstruowana prawidłowo i metodycznie poprawna, a prowadzone analizy i syntezy są zgodne z celem badawczym i falsyfikują postawione hipotezy, to jednak można (a nawet należy) odnieść się krytycznie lub choćby polemicznie do niektórych kwestii o charakterze ogólnym ale i szczegółowym.

Po pierwsze jest to rozprawa, która powinna być wydana w formie monografii autorskiej co jako recenzent rekomenduję. Zwracam jednak uwagę na potrzebę poprawy czy dopracowania części tekstu (w obecnym przedłożeniu).

- Proponuję uprościć strukturę pracy poprzez rezygnację z podziału tekstu na podrozdziały drugiego stopnia np. 3.1.1, 6.4.2 poprzez zastosowanie innych wyróżników tekstowych. Opracowanie zyska na zwartości i „powadze.”
- Mam wątpliwości czy współcześnie określenie rolnik może być zastępowane słowem „gospodarz” str. 59.
- Choć tekst zwarty i opisy są językowo poprawne, a ich korekta jest właściwa, to jednak na str. 62 pojawiło się zdanie zajmujące niemal połowę strony(!).
- Brak jest objaśnień do rys. 6.5 str. 154.
- W przedstawionych zestawieniach tabelarycznych dotyczących badanych gospodarstw brak jest pozycji „razem” lub „ogółem”, która stanowiłaby dobre odniesienie do kolejnej kolumny „bez udziału obszarów natura 2000”.
- Na str. 121 odwołano się do mapy 4.1, której nie odnalazłem.
- Zapis dotyczący Unii Europejskiej w formie „unia” s. 30 jest niepoprawny z punktu widzenia budowy tekstu o charakterze naukowym. Podobnie jak sformułowanie „Wspólnota”, które w zapisie wspólnota krajów należących do Unii Europejskiej zapisana małą literą jest poprawna (wspólnoty już dawno zastąpiono unią polityczną i gospodarczą tj. UE).
- Podaję pod rozwagę, aby przy redagowaniu rozprawy do publikacji wprowadzić krótkie teksty podsumowujące czy oddające istotę rozważań prowadzonych w kolejnych rozdziałach np. 2., 3.4.

Rekapitulacja

Przedłożona do recenzji praca doktorska mgr Joanny Stefańczyk pt.: „Ekonomiczne skutki prowadzenia działalności rolniczej na terenach cennych przyrodniczo” jest opracowaniem naukowym wpisującym się w nauki ekonomiczne -

ekonomię, w tym ekonomię środowiska i zrównoważonego rozwoju, oraz mikroekonomię. Praca oparta jest o różnorodny obszerny i trafnie metodycznie zebrany i opracowany materiał źródłowy. Metodyczna część pracy, w tym cel, zakres i hipotezy badawcze sformułowano prawidłowo. Materiały faktualne analizowano stosując właściwie dobrany aparat metodyczny, w tym różnorodne weryfikatory statystyczne. Poprzez przeprowadzone badania i obszerny esej rozprawy Autorka potwierdziła że posiada znajomość prowadzenia i dokumentowania badań naukowych w naukach ekonomicznych. Reasumując potwierdzam, że rozprawa spełnia wymogi pracy doktorskiej zawarte w ustawie z dnia 14 marca 2003 roku o stopniach i tytule naukowym (tekst jedn. Dz.U. z 2017 r., poz. 1789 ze zm.) i wnoszę o jej przyjęcie przez Radę Dyscypliny Ekonomia i Finanse Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie oraz dopuszczenie mgr Joanny Stefańczyk do publicznej obrony.

Kraków dn. 05.03.2022 r.

